

УДК 821. 161. 2–94. 09

Рарицький О. А.

ЩОДЕННИКОВІ ЗАПИСКИ “ІЗ ТАБОРОВОГО ЗОШИТА” В. СТУСА: ІСТОРІЯ ПУБЛІКАЦІЙ ТА ЛІТЕРАТУРНІ АСПЕКТИ

У статті досліджено художню специфіку таборових записок В. Стуса, створених автором в останню фазу тоталітарної доби. З'ясовано шляхи їхньої передачі та історію публікації за кордоном. Увага акцентована на літературних аспектах, зокрема осмисленні митцем сучасного йому літературного процесу.

Ключові слова: таборові записки, літературний процес, Василь Стус.

В статье исследована художественная специфика лагерных записок, созданных В. Стусом в последнюю фазу тоталитарного периода. Определены пути их передачи, история публикации за рубежом. Внимание акцентировано на литературных аспектах, в частности, на осмыслении писателем современного ему литературного процесса.

Ключевые слова: лагерные записки, литературный процесс, Василь Стус.

The article investigates artistic specificity of prison camp notes created by V. Stus during the final phase of totalitarian epoch. It is ascertained what were the ways of their transferring and publishing abroad. The attention is focused on literary aspects, in particular on the comprehension by the writer the literary process contemporary with him and his estimation of its representatives.

Key words: prison camp notes, literary process, Vasyl' Stus.

Щоденникові записки Василя Стуса “З таборового зошита” [1] датуються 1982 роком і створені в час перебування автора у таборі особливо суворого режиму ВС-389/36, що в селі Кучино, Чусовського району, Пермської області. Писалися вони в умовах надзвичайного психологічного, фізичного тиску на автора і є виявом його безкомпромісного протистояння тоталітарній системі.

Різножанрова спадщина В. Стуса становить широке поле для багаторівневих досліджень і є предметом наукових студій відомих літературознавців, зокрема М. Коцюбинської, І. Дзюби, Є. Сверсюка, М. Жулинського, М. Павлишина, Е. Соловей, Т. Гундорової, Д. Стуса, К. Москальця, І. Онікієнко та ін. У їхніх працях розглядаються різнобічні аспекти ідіостилу митця, на цьому матеріалі з'явилися наукові монографії та навчально-методичні посібники, проте й досі поза увагою дослідників залишаються щоденникові записи, створені автором в останню фазу тоталітарної доби. У художньо-документальній та науковій літературі (В. Овсієнко [2], Н. Світлична [3], С. Кириченко [4], Д. Стус [5], Н. Колошук [6], О. Обертас [7]) наявні лише окремі згадки про нотатки “Із таборового зошита”. Наразі визріла потреба здійснити цілісну наукову інтерпретацію таборових записок В. Стуса. Оскільки вони є малодослідженими, враховуючи проблеми, які підіймає автор, мову вестимемо про історію їх публікації закордоном і можливі в тих умовах оцінки митцем сучасного для нього літературного процесу, національної історії та культури.

Усього в умовному зошиті нараховується дванадцять записів, не пов'язаних за тематикою. Врахувавши обставини їхнього творення, не варто тут шукати хронологічної послідовності, розлогих авторських коментарів та ремінісценцій, послідовності викладу думки. В. Стус свідомий ситуації, що у будь-який момент каральні органи могли їх вилучити, а самому довелося б зазнати жорстокого покарання – карцеру, камери-одиначки тощо. За його ж свідченнями, “Спроба щоденника в таких умовах – спроба відчайдушна: таких умов, як тут, люди не пам'ятають ні з Мордовії, ні на чорних зонах (йдеться про штрафний ізолятор. – О. Р.), ні з Сосновки” [1, с. 494]. У зв'язку зі спорадичністю викладу матеріалу дослідники схильні називати його таборовими записками, нотатками, щоденниковими записами. Сам автор свідомий того, що це лише окрайці думок, про що й свідчить назва “З таборового зошита”, задуманого, можливо, як відтворення цілісної картини перебування в'язнів у радянських політичних таборах. Вже сьогодні без упередження можемо стверджувати: щоденникові записи дійшли до читача за щасливим збігом обставин, адже з кучинського часу із творчого доробку митця збереглося дуже мало.

Уперше таборовий нотатник В. Стуса був надрукований за кордоном у листопадовому номері часопису “Сучасність” за 1983 рік згідно з оригіналом рукопису, який підготувала Надія Світлична.

Складними є етапи його руху із кучинського концтабору, довгий період існували лише здогади, яким був його шлях поза межі великої зони. У 1994 році, в час, коли укладалося багатотомне академічне видання творів Стуса, така інформація була відсутня. У примітках до четвертого тому, куди ввійшли записки “З таборового зошита”, його упорядник, літературознавець С. Гальченко висловлює обережне припущення, що “Із зони на волю ці записки було передано в “контейнері” (контейнером в’язні називали герметично запаяний пакетик із вкладеним у нього дрібно списаним текстом. – О. Р.), котрий вивезла з табору, очевидно, котрась із дружин політв’язнів” [1, с. 532]. Свідчень про особу, довгий час не було, цією інформацією не володіли ні родина, ні близьке поетове оточення.

Проблема розв’язалася дещо пізніше завдяки подвижницькій праці В. Овсієнка, багаторічного в’язня радянських таборів, співкамерника В. Стуса. Результатом його плідної пошукової діяльності є книга спогадів і мемуаристики “Світло людей”, у якій задокументовано важливі свідчення про табірні будні. У розділі книги “Музей у Кучино – совість Росії” правозахисник повідомляє про свою участь у роботі наукової конференції “Музеї і виставки “Меморіалу”, яка відбулася 3–6 жовтня 2000 р. на території колишнього табору ВС-389/36. Серед запрошених у конференції брало участь подружжя литовських дисидентів Баліс Гаяускас та Ірена Гаяускене. Довгий час вони “зберігали” таємницю про те, що зуміли передати один одному, а дружині вдалося винести із зони пакетик, взятий Гаяускасом у Стуса. Як з’ясувалося, у ньому містилися записки “З таборового зошита”, які мали згодом неабиякий розголос у демократичному світі. “Цей пакетик, – зауважує В. Овсієнко, – потрапив у Німеччину до члена Української Гельсинської групи Володимира Малинковича, який працював тоді на радіо “Свобода”. Він передав його до Нью-Йорка Надії Світличній” [2, с. 293].

Публікація таборових записок за кордоном мала для В. Стуса фатальні наслідки. До поета владними органами миттєво було застосовано каральні санкції. “За передачу і публікацію нотаток “З таборового зошита” Василя Стуса додатково покарано роком камери-одиначки зі зниженням норми харчування”, – зазначає син поета Д. Стус [5, с. 330]. Можна припускати, що вихід таборових записок став спонукою до нещадного стеження за поетом та відбиранням усього ним написаного – і перекладів, і віршів.

У щоденниковому нотатнику “Із таборового зошита” В. Стус у скупих, уривчастих записах висловлює власне бачення на проблеми української бездержавності, національної меншовартості, занепаду української культури. Надто важливими за умов неволі є авторські роздуми над жалюгідним станом сучасної для нього української літератури, повною безправністю політичних в’язнів, свавіллям наглядців та їхнього керівництва. Як зазначає Є. Сверстюк: “Весь контекст “Таборових зошитів” – це болісні роздуми над причинами нашої національної трагедії, над нашою історією і культурою – в минулому і сучасному” [8, с. 196].

Стан заглиблення у свої думки спонукає В. Стуса задуматися над проблемами національної культури та історії. Поет висуває звинувачення радянській інтелігенції, яка виявилася зовсім не спроможною впливати на суспільні процеси, контрольована цензурою і владою, свідомо поступається духовними пріоритетами. В умовах тоталітарного пресингу роль інтелігенції є надто упослідженою: у неї відсутня яскраво виражена життєва позиція, перебування у постійному страху всуціль знеособлює її обличчя, а діяння спрямовані на шкоду національним інтересам. Ставлення до неї у поета різко негативне: “Власне, чи є українська інтелігенція? Думаю, або її немає взагалі, або вона все молода і все незріла. Вона втратила свою якість або ніколи її не досягала. [] Введена в систему держави, ця інтелігенція не чує жодного обов’язку перед народом, який так і не забув свого індивідуального обличчя. Він теж багатоликий янус, радянський Світовид. Це інтелігенція офіціозу, прагнучи жити, простує до безславної смерті, ми, в’язні історії, – ідемо в життя (коли тільки воно прийме нас – життя, через скільки поколінь?)” [1, с. 498]. Автор ставить собі запитання, які залишає без відповіді, ними він увиразнює психологічний портрет людини у стані “тривання на межі”, шлях якої до власної голгофи є цілком логічним, закономірним і виправданим. Власною жертовністю він компенсує неможливість повноцінної самореалізації.

На противагу офіційній радянській інтелігенції, ставлення до якої відверто опозиційне, висловлює схвальні відгуки про людей із близького оточення, з якими не втратив духовного зв’язку у неволі. Спілкування із ними відбувається на рівні епістолярних контактів. Як зазначає автор, “Пошта єднала нас, засланих, повертала голос Чорновола і Шабатури, Садунайта і Коцюбинської, приносила

вісті з закордону” [1, с. 488]. Серед Стусових адресатів останнього, пермського, періоду, окрім зазначених у щоденнику автором, Л. Світлична, О. Антонів, З. Красівський, Н. Лісовська, Є. Сверстюк, А. Аршакян та ін. В епістолярному діалозі з ними він веде мову про літературні новинки, зв’яряється з перекладами і в такий спосіб компенсує брак нормального спілкування.

Історія і література, за щоденниковими свідченнями В. Стуса, є взаємопов’язаними чинниками культурного поступу нації, які виявляють тяглість століть і поколінь, засвідчують взаємоперебіг історико-культурного буття. Без правдивого висвітлення історії неможливим є достовірний розвиток літературного процесу. Коли історія трактується однобоко, викривлено, ретушована під ідеологію правлячої влади, варто говорити про незворотні процеси занепаду у царині літератури. Неправдивим є висвітлення історії, коли поза її межами перебувають імена носіїв української національної ідеї, а праці їхні відсторонені, вважаються шкідливими і ворожими. “Що таке українська історія – без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Марковича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського” [1, с. 496].

Поет зауважує неповноту літературного процесу. Справжню літературу бачить як літературу єдиного потоку. Несправедливо забуті і заборонені імена виявляють її ущербність, неповноцінність. Високомистецькі твори та їхні автори були відсторонені за межі літературного процесу, не друкувалися, вважалися неідейними, а то й ворожими. “Яка може бути література, коли вона не має доброї половини авторів? І авторів першокласних – таких, як Винниченко, Хвильовий, Підмогильний. Ось і маємо прозу колгоспних підлітків – один співучіший за другого, один солодший за другого” [1, с. 496]. Суцільна профанація літературного процесу, примітивізм художнього пошуку примушує Стуса констатувати як факт: “Набір холоїв від літератури, обозних маркітанток естетики” [1, с. 496]. Відверто заперечуючи низькопробну партійно-літературну патетику, автор висловлює внутрішні почування: “Воістину, сказитись легше, аніж бути собою, бо ж ні зубила, ані молотка” [1, с. 496]. У цих щоденникових рядках відстежуємо самоцититування поезії “Отак живу: як мавпа серед мавп”, яка ввійшла у збірку “Зимові дерева” і була створена митцем у період його духовного визрівання. В. Стус схильний підтвердити стан, який із київського часу залишився незмінним і в умо-

вах кучинської неволі теж звучить як крик його власного безсилля:

Повз мене ходять мавпи чередою,
У них хода поважна, нешвидка.
Скажитесь легше, аніж будь собою,
Бо ж ні зубила, ані молотка [9, с. 62].

В. Стусу особливо жалюгідним видається стан сучасної для нього літератури. З нею він був ознайомлений із періодичних видань, які в’язням, згідно із табірним статутом, дозволялося передплачувати. Перевагу віддавав російським, зокрема журналам “Иностранная литература” та “Вопросы литературы”, у яких часто натрапляв на твори високохудожні. Через серйозні цензурні обмеження на шпальтах українських видань друкувалася література низькопробна, позбавлена будь-якого художнього змісту, створена на вимогу часу і була для поета абсолютно не цікавою. Таке читиво викликало здивування, роздратування і цілковите розчарування. “Власне і читати нічого, – констатує автор щоденника, – хоча ми в камері дістаємо читати (В. Белова, Ч. Айтматова й ін.), то в українській – нема нічого абсолютно” [1, с. 495]. На вкрай бідному літературному полі Стус не віднаходить текстів, які б викликали цікавість, мали хоча б якусь художню вартість. Як наслідок, про прочитане висловлюється різко, його думки про сучасну українську літературу є цілком негативними. “Культ бездарних Яворівських, їхній час, їхня година”, – з боєм висновує автор [1, с. 495]. Авторова відверта категоричність спричинена горезвісним станом розвитку української літератури. Однак у цьому випадку варто говорити про суб’єктивні судження Стуса, викликані нестерпними табірними умовами та болісними переживаннями про безрадісні українські реалії. Як бачимо, все, що на той час пропускатися у друк, викликало у нього цілковиту відразу і спротив.

Поет покладає надію на авторів, на яких цензура наклала тавро безідейності, відсторонила від друку, загнала у творчу безвихідь: “Талановиті автори або мовчать (як Андріяшик), або займаються бозна-чим (скажімо, Дрозд чи Шевчук). Ліна Костенко прохопилася кількома талановитими книжками, але так і залишилася на маргінесі сьогодення-безчасся. Бо не її час” [1, с. 495]. Констатує невтішну еволюцію тих митців, які не так давно своїми творами здійснили революцію у царині української поезії, а тепер піддалися ідеологічним впливам: “Бо не час Вінграновського. Бо не час Драча – капітулянта поезії. Час визначає кожного митця на волячий терпець, на опір.

Коли почали тягнути жили – найперші упокорилися талановиті” [1, с. 495]. Висновує невтішні думки про творче сьогодні І. Дзюби, переймається тим, що контрольовані владою Драч, Вінграновський, інші талановиті автори, вже неспроможні випростатися на повен мистецький зріст, перебувають в залежності часу: “Бо час твій, Іване (звертання до І. Дзюби. – О. Р.), минув. Бо неможливо сьогодні писати про Вінграновського, поета початку 60-их років. Зрештою, і сам Дзюба – то критик початку 60-их років. А в 80-их – вони чуються не в своїй атмосфері. Вони викинені із свого часу напризволяще [1, с. 495].

У щоденнику варта уваги акцентуація Стуса на літературній полеміці, яка розгорілася між Д. Павличком та Ю. Бадзем. Спричинена вона тим, що в одному із публічних виступів на шпальтах “Літературної газети” за 1 вересня 1976 року Д. Павличко веде мову про І. Франка як борця з українським буржуазним націоналізмом. Як реакція на прочитане, Ю. Бадзьо у листі до нього зауважує: “Звертаючись до величезної аудиторії, у тім числі і в Україні (ваше есе, зрештою, непогане – в ньому є живий тон), Ви, Дмитре Васильовичу, не наважилися сказати людям щось конкретнішого про місце І. Франка в ідеології та практиці української національно-визвольної боротьби, проте не обійшлися без спекулятивних фраз про “українських націоналістів і шовіністів” – фраз, які нинішньому читачеві (не тільки рядовому) рекомендують І. Франка в цілком спотвореному світлі” [10, с. 117]. Лист датується 4 вереснем 1976 року. У ньому Ю. Бадзьо розвінчує викривлене тлумачення доробку Камењара, пропонує розглядати його творчість у руслі світових літературознавчих і філософських учень, вважає, що у такій манері письма руйнуються “здобутки української праці”, що призводить до менш-вартісного сприйняття значної частини представників національної культури. Виголошені публічно спекулятивні вигадки про український буржуазний націоналізм йдуть не на користь українській справі, руйнуються “здобутки української праці, у тому числі те, що спромагається збудувати хитренький український патріотизм загумінкового гатунку” [10, с. 117] – такими словами завершує свого листа Ю. Бадзьо.

Обурливий лист без звертання написаний у відповідь Д. Павличком 17 вересня 1976 року. Йому властивий гнівний тон полеміки, автор не зважає на висловлені зауваги, натомість звинувачує Бадзя у

розпалюванні міжетнічної ворожнечі. Характер листа Павличка носить цілком діаметральний зміст щодо висловленого Бадзем, автор наповнює його різкою критикою та оскарженнями на адресу опонента. “Якщо я виступав і виступаю (і виступатиму) проти ідеології українського націоналізму, то це не спекуляція, як думаєте ви, а чиста й правдива ненависть до хуторянського в суті своїй, антигуманного, як всякий інший національний фанатизм, що був чужий Шевченкові і Франкові”, – парирує у відповідь Д. Павличко [11, с. 119].

В. Стус, як зазначає у спогадах С. Кириченко, дружина Ю. Бадзя, ознайомився зі змістом обох листів у своє коротке “*intermezzo*” між двома арештами в 1979 році. Проте відгукнувся на нього значно пізніше у таборовому щоденнику, датованому 1982 роком. На сторінках записника пригадає предмет конфлікту, проте до уваги візьме реалії “вертикальної труни” (його ж вислів) – умови мордовських таборів, в яких карався Бадзьо, і зіставить із нинішнім життям Павличка.

Епістолярне протистояння митців відбулося напередодні арешту Бадзя (Стус припускає, що це 1978 р., насправді – 1976), однією із причин якого стала його праця “Право жити” [12], у якій автор дає оцінку марксистській теорії комунізму з позицій національної специфіки буття народу. Дослідження була визнана націоналістичним, ідейно ворожим, розповсюджувалася у самвидаві, а сам автор за висловлені принципи для нього ідеї зазнав переслідувань та утисків. Він зумисне відхилив наполягання каральних органів зректися власних переконань, свідомо обирає шлях у неволю, в чому вбачає єдино можливий спосіб залишитися собою; Павличко опиняється на іншому ідейному боці. Зрештою, зауважує В. Стус, “Бадзьо був репресований як автор націоналістичної роботи “Право жити”. Націоналістичної тому, що, за Бадзем, кожен народ має дихати, а не жити під імперіальною кормигою. Цікаво, як почуває себе Павличко тепер, коли Ю. Бадзьо в неволі?” [1, с. 495–496]. Це питання автор щоденникових записів залишає риторичним, без відповіді. Між його рядками прочитується нестерпний Стусів біль, який митець пов’язує із національною прірвою, в котрій безоглядно опиняються ідеологічно проскрибовані талановиті українські письменники.

В умовах незалежності змінилися погляди на озвучені події, сьогодні є незаперечним фактом, що більшість українських митців самовіддано прислужилися національній ідеї. Неабияка заслуга у державотворенні належить Д. Павличку, який доклав чимало зусиль

для розорювання української культурної ниви. Проте й досі різно-
рідні судження викликає його життєва позиція і творчість 60–80-х
років ХХ ст. Як приклад, С. Кириченко, реагуючи на Павличкове
минуле, залишається безкомпромісною. Вона шукає відповідь на
поставлене у таборовому зошиті Стусом питання і з цього приводу
висловлюється різко категорично: “І коли Василь закінчує мову про
листи Бадзя – Павличка словами: “Цікаво, як почував себе Павличко
тепер, коли Ю. Бадзьо в неволі?” – то думаю, не тільки 80-ті роки
Юркової неволі, коли в’язень був далеко поза орбітою Павличкових
почувань, а й 90-ті, як вони постійно бачилися, спільно вирішували
різні партійні справи і ні разу в Дмитра Васильовича не виникло по-
треби згадати той “інцидент”, – це й є відповідь на Василеве пита-
ння” [1, с. 118–119].

Можемо припускати, Д. Павличко в інший спосіб шукав мож-
ливостей розкаятися за нестійку (не свою) позицію в умовах ідео-
логічної блокади. На шляху до духовного очищення завдавав собі
моральних тортур, відчуваючи глибоку провину перед незгодними,
які пройшли дорогою стоїчних випробувань. Болісні переживання
поет зводить в онтологічну площину, виявляє їх у катарсисних роз-
думах над власною сутністю і сутністю буття народу. Ці згустки
переосмислення себе Д. Павличко виливає у поетичну збірку “По-
каяльні псалми”. Автор важкими моральними зусиллями спромігся
визнати власні помилки, висповідатися перед поколіннями і влас-
ною совістю, покаятися у вчорашньому угодовстві із системою. Це
і є, на нашу думку, його запізнілою спокутою перед Бадзем і його
поколінням.

Екзистенційна проблематика визначається як ключова у таборо-
вих записках В. Стуса. Автор зумів задекларувати власні життєві
переконання і щасливим збігом обставин передати їх для широкого
читацькому загалу. Наслідки цього вчинку поета не цікавили, про-
те для нього виявилися фатальними. Як зазначає В. Овсієнко, “Ці
16 клаптів займають у книжці 16 сторінок, адже їхня вибухова сила
була такою, що погубила самого Василя. Я вважаю, що однією з при-
чин його знищення була поява в друку на Заході цього тексту” [2,
с. 294]. Його оцінки літературного процесу виявляють силу духо-
вного опору автора, його несхитність у протистоянні цензурі і систе-
мі, що знищувала талановитих українських авторів, багатьох із них
заганяючи у глухий кут угодовства і прислужництва. Щоденнико-

вими записками “Із таборового зошита” поет довів змогу абстрагуватися від реалій часу, віднайти внутрішні резерви, щоб витворити свій мистецький Парнас (влучний вислів І. Світличного), що дало змогу у протистоянні з системою відстояти цілісність духу і засвідчити найважливіші життєві постулати.

Література:

1. Стус В. З таборового зошита / В. Стус // Твори : у 4 т., 6 кн. – Л. : Просвіта. – 1994. – Т. 4. – С. 485–502.
2. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика : у 2 кн. / В. Овсієнко. – Х. : Харківська правозахисна група ; К. : Смолоскип, 2005. – Кн. 1. – 352 с.
3. Світличний І. З живучого племені Дон-Кіхотів / І. Світличний, Н. Світлична. – К. : Грамота, 2008. – 816 с.
4. Кириченко С. Люди не зі страху: Спогади / С. Кириченко // Дніпро. – 2001. – № 5–6. – С. 95–122.
5. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість / Д. Стус. – К. : Факт, 2004. – 368 с.
6. Колошук Н. Табірна проза в парадигмі постмодернізму : [монографія] / Н. Колошук. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 500 с.
7. Обертас О. Український самвидав : літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К. : Смолоскип, 2010. – 300 с.
8. Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина : спогади, статті, листи, поезії. – К. : Укр. письменник, 1993. – 400 с.
9. Стус В. Твори : у 4 т., 6 кн. / В. Стус. – Л. : Просвіта. – 1994. – Т. 1, кн. 1. – С. 62.
10. Лист Ю. Бадзя до Д. Павличка // Кириченко С. Люди не зі страху: Спогади // С. Кириченко // Дніпро. – 2001. – № 5–6. – С. 116–117.
11. Лист Ю. Бадзя до Д. Павличка // Кириченко С. Люди не зі страху: Спогади // С. Кириченко // Дніпро. – 2001. – № 5–6. – С. 118.
12. Бадзьо Ю. Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму / Ю. Бадзьо. – К. : Таксон, 1996. – 400 с.